

ГОЛОД

1932-1933 років

в Україні:

причини та наслідки

Київ Наукова думка 2003

У книзі досліджується історія голодомору 1932—1933 рр. в Україні: розкриваються його витoki, аналізується механізм творення терору голодом, простежуються руйнівні наслідки голодного лихоліття для українського етносу та української культури. Подається огляд архівних джерел та історіографії (української, східно- й західноєвропейської), а також наукової, публіцистичної й художньої літератури та образотворчого мистецтва про голод 30-х років. Висвітлюється боротьба за повернення українцям і всьому світові правди про голодомор та оповідається про заходи з увічнення пам'яті жертв тогочасного лихоліття.

Видання містить унікальні фотодокументи 1929—1934 рр., а також сучасні малюнки та світлини.

Розраховано на науковців-гуманітаріїв, політиків, педагогів, митців, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться історією України.

Редакційна рада

В.А. СМОЛІЙ (голова редакційної ради)
І.М. ДЗЮБА, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В.М. ЛИТВИН, В.І. МАРОЧКО,
Дж. МЕЙС, Р.Я. ПИРІГ

Відповідальний редактор

В.М. ЛИТВИН

Авторський колектив

С.І. БІЛОКІНЬ, О.М. ВЕСЕЛОВА, Т.В. ВРОНСЬКА, О.І. ГАНЖА, В.В. ГОЛОВКО,
В.А. ГРИНЕВИЧ, Л.В. ГРИНЕВИЧ, Вас. М. ДАНИЛЕНКО, Вікт. М. ДАНИЛЕНКО,
І.М. ДЗЮБА, М.С. ДОРОШКО, Т.М. ЄВСЄЄВА, Г.Г. ЄФІМЕНКО, М.А. ЖУРБА,
О.Ф. ІВАНОВ, І.О. ІВАНЬКОВ, М.М. КУЗЬМЕНКО, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В.М. КРИВОНІС,
В.М. ЛИТВИН, Дж. МЕЙС, В.І. МАРОЧКО (керівник авторського колективу),
О.М. МОВЧАН, Т.С. ОСТАШКО, Р.Я. ПИРІГ, Н.В. ПЛАТОНОВА, В.І. ПРИСТАЙКО,
Ф. СИСИН, В.А. СМОЛІЙ, О.В. ЮРКОВА

*Для створення ілюстративного ряду використано матеріали
з Центрального державного кінофотофоноархіву України
ім. Г.С. Пшеничного та архіву Віденської архієпархії,
а також малюнки М. Іванченка й О. Канюка*

Г **0500000000 - 043**
2003

ISBN 966-00-0117-7

© Автори розділів, 2003
© Інститут історії України
НАН України, упорядкування, 2003
© Видавництво "Наукова думка",
оригінал-макет книги, 2003

умов керівників навчальних закладів, завідувачів їдалень, начальників залізниць штрафували та судили²⁰¹. Уряд був наляканий масштабами соціальної катастрофи. Від жовтня 1935 р. діяла Надзвичайна обласна та міська комісія по боротьбі з безпритульністю, засідання якої відвідували О.Й.Броневой та А.С.Макаренко²⁰².

3. Канібалізм в роки голодомору

Людоїдство зазвичай ототожнюють з проявом звіриного інстинкту самозбереження в екстремальних умовах, традиційно його пов'язують з періодом дикунства в історії людської цивілізації. Психологічні основи людоїдства стали предметом спеціального аналізу медиків та психологів у період першого радянського голодомору 1921—1923 рр., який в УСРР за своїми масштабами перевершив усі до цього відомі в історії українського народу голодні періоди, коли від стихії та епідемій потерпала значна частина населення. В 1923 р. лікар Л.Й.Айхенвальд, аналізуючи форми прояву голоду в Одеській губернії, зазначив у нотатках, що людоїдство є таким викривленням людської психіки, за якого “цар природи перетворюється на звіра”²⁰³. Він також зазначив, очевидно, під впливом побаченого в селах і вчитаного з наукових книг, що людоїдство є атавістичним виявленням людської аморальності. Так, генетично спадковий тваринний інстинкт самозбереження і людська мораль — явища несумісні. Наукові тлумачення людоджерства (антропофагія, некрофагія, канібалізм) безсилі вичерпно і несуперечливо пояснити це жахливе явище мутації людської психіки та соціальної деградації. В божевільних очах канібала смерть втрачає страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття.

В усіх відомих в історії випадках канібалізму, за окремими винятками (патологія садизму, культ, забобони), людоджерство було зумовлено голодом. У цьому ж контексті антропофагія згадується і в давніх книгах.

В історико-правничій літературі проблема політико-правової оцінки факту канібалізму не знайшла того висвітлення, яке було б адекватним для тлумачення проявів людоджерства в роки голодомору 1932—1933 рр. в УСРР. До канібалів у 1933 р. застосовували ст. 174 Кримінального кодексу УСРР за 1927 р. Однак ця стаття не містить навіть натяку на людоїдство. Вона мала таку редакцію: “За розбій, цебто за явний, щоб заволодіти чужим майном, напад поодинокі особи, який загрожує смертю або каліцтвом, чи з загрозою заподіяти подібне насильство — позбавлення волі на реченець до п'ятьох років”²⁰⁴, але якщо це “спричинило смерть або тяжке ушкодження на тілі покривдженого”, то передбачалося ув'язнення до десяти років або розстріл.

У фондах Державного архіву МВС України збереглися кримінальні справи виявлених та засуджених органами ДПУ селян, які вчинили акт канібалізму. Їх засуджували спочатку до розстрілу, але згодом ув'язнювали на 10 років. У документах зафіксовано обставини фізичного розтину та поїдання людей, а також мотив, що спонукав їх до цього, — голод.

3. Канібалізм в роки голодомору

У листуванні ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), в селянських листах-скаргах, в актах їх перевірки органами НК РСІ та доповідних записках ДПУ за 1932 р. рідко йшлося про випадки канібалізму. Спалах канібалізму припадає на весну — початок літа 1933 р., випадки поїдання людей були виявлені тоді в усіх областях УСРР. Основним джерелом інформації про факти масового людодїдства в селах України є аналітичні довідки обласних відділів ДПУ та кримінальні справи канібалів. Вони збереглися в архівах, отже, можна виявити географію та обставини людодїдства. Так, у березні 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ зафіксував у с. Володарському Старо-Нікопольського та с. Шапарському Новопсковського районів три випадки людодїдства²⁰⁵. В с. Байдівка Старобельського району 20 березня 1933 р. органи ДПУ виявили, що 37-річна жінка харчувалася трупом свого померлого чоловіка, котрого нікому було похоронити, а в неї не вистачило фізичних сил “вирити могилу”, бо вона була абсолютно виснаженою. М'ясом чоловіка вона годувала також і свого 9-річного сина²⁰⁶.

У Харківській області, межі якої поширювалися тоді на сучасні адміністративні одиниці Сумської та Полтавської областей, також зафіксовані акти канібалізму. 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району жінка разом зі своєю дорослою донькою задушили немовля останньої та, порізавши його на частини, з'їли, а згодом намагалися вбити, щоб з'їсти, 13-річну дівчинку, яку перестріли на ст. Решетилівка, на щастя, дівчинці вдалося втекти²⁰⁷. В Охтирському районі 20 травня 1933 р. чоловік і його дружина запросили до себе блукаючу вулицями 8-річну дівчинку, яку зарізали, а її “м'ясо варили і їли”. Жінка-людодїдка зізналася: “Я та мій чоловік З.К. заманили до себе в хату дівчинку років восьми В.М., зтягнули їй на шиї мотузку і зашморгнули, а потім мій чоловік перерізав цій дівчинці шию, для того щоб зійшла кров, після чого м'ясо варили і їли”²⁰⁸. В с. Тарасівка Великописарівського російського національного району зголодніла і напівбожевільна мешканка у травні 1933 р. вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток 6-ти і 10-ти років²⁰⁹. У селі Горошино Оболонського району на початку травня 1933 р. батько, скориставшись відсутністю дружини і мами, вбив свого сина та протягом кількох днів харчувався. В протоколі його допиту від 25 травня 1933 р. відтворені обставини злочину: “Приблизно з перших чисел травня місяця в мене не стало зовсім чого їсти, і я 3 травня цього року зарізав свого сина О. восьми років. Зарізав я його за таких обставин: дружина моя була в с. Чернече Семенівського району на ярмарку, де вона пробула 3 дні. Я в ці дні був дома сам зі своїми дітьми. Вночі під 3 травня мої сини Г. та О. лягли спати на лежанку, де і завжди сплять. Я задумав тієї ночі зарізати свого меншого сина О. з метою вживання до їжі. Для цього я сина Г. відправив спати на піч, а сам взяв ніж кухонний, якого ще вдень нагострив, і перерізав горло синові О. Коли я різав сина О., то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув. Труп О. я поклав у ночовки, які приготував ще вдень — і ці ночви заховав під підлогу, щоб не бачив старший мій син Г. Коли настав ранок і мій син Г. запитав, де О., то я відповів йому, що О. пішов на хутір Зикринци до двоюрідного брата”²¹⁰. У справі зазначено, що старший син вчився в Харкові, а донька працювала друкаркою в харківському

облвідділі ДПУ і надсилала сім'ї деякі продукти. Після повернення дружини, яка розпитувала за сина, канібал задумав вбити і її, щоб знову мати їжу. Як записано у протоколі, людоїд вважав, що “раз риба поїдає рибу, то може поїдати і людина людину”. В селі, де жив канібал, вже давно велися розмови про людоїдство, про можливість використання людського м'яса в їжу. Батько-людоїд каявся у скоєному. Його тримали в спецкорпусі ДПУ в Харкові, де весною 1933 р. перебували українські письменники, педагоги, митці, чекаючи вироку. 31 серпня 1933 р. людоїда з с. Горошино засудили до 10 років таборів.

Випадки людоїдства набули розголосу, повідомлення про них потрапили до інформаційних доповідей німецьких та італійських дипломатів у Харкові²¹¹.

Сільські райони Дніпропетровщини, як свідчать архівні документи, особливо листи секретаря ЦК КП(б)У Косіора до Сталіна в березні 1933 р., страшенно голодали²¹². В області мешкало багато національних меншин, які мали свої сільські ради та адміністративно-територіальні райони, і там також були зафіксовані випадки людоїдства. В селах Високопільського національного німецького району, Мелітопольського та Новопразького районів виявили випадки людоїдства та вбивства людей з метою продажу їхнього м'яса. Зокрема, в с. Заградівка Високопільського району 16 лютого 1933 р. від голоду помер 12-річний хлопець, мати якого разом із сусідкою почали використовувати його м'ясо в їжу (на час виявлення цього факту від трупа залишилася лише голова, ступні ніг, передпліччя, кістки)²¹³. В с. Константи́нівка Мелітопольського району “селянин-одноосібник”, якому було всього 20 років, спочатку з'їв труп померлої матері, а трохи згодом — труп померлої дитини, після чого помер і сам²¹⁴. Затримані в квітні 1933 р. троє канібалів (двоє братів і дружина одного з них), які спочатку зрізали колоски, а в 1932 р. пристали до колгоспу, але трудоднів не дочекалися, зізналися співробітникам ДПУ в Лиховському районі²¹⁵: “Ми вирішили вбивати людей і м'ясо вбитих вживати до їжі”. В с. Широке Криворізького району 15 квітня 1933 р. 27-річна “біднячка” вбила власну матір і поживилася її м'ясом, а згодом закопала в городі^{216—217}. В с. Тихоновка Терпінянського російського національного району 35-річна мати похоронила двох померлих від голоду дітей, а доньку вбила, щоб прогодувати себе та ще одного сина. Її чоловік перебував тоді на курсах трактористів, а повернувшись звідти, довідався від своєї дружини про сімейну трагедію. Він заявив про факт вбивства та канібалізму до сільської ради, переповівши обставини родинного жахиття: “Я повернувся з курсів трактористів, де навчався з березня 1932 р., і, зайшовши до хати, застав лише лежачу в ліжку жінку, а в хаті не було старшого сина М., і коли я став балакати з дружиною, то вона мені розповіла, що двоє дітей померли, а доньку Л. вони задушили і з'їли”²¹⁸. Її син, якого слідчі ДПУ чомусь назвали “сином куркуля”, зізнався в скоєному: “Не пам'ятаю якого числа я разом з моєю мамою Г.А.С. задушили мою сестричку Л. 4-х років. Мати тримала руки і ноги, а я міцно придавив горло, потім відрубали ноги, руки, поварили і з'їли ми дівчинку за 4 дні. Мати моя їла м'ясо дівчинки, правда, не багато, а я більше їв сам. Коли душив сестричку, то вона не кричала, нутроці вирізала

3. Канібалізм в роки голодомору

мати знизу до підборіддя, розрізали пополам м'ясо і поклали в казан та варили”²¹⁹. Мати зізналася, що до вбивства її змусила голодна смерть двох дітей та нестерпне голодування самої та 12-річного сина. Жінку судили за жебрацтво та вбивство власної доньки, м'ясом якої вона годувала переважно свого сина. Її позбавили волі на 5 років.

Ще один жажливий випадок канібалізму трапився у с. Тихоновка. Трагедія, що тут мала місце, нагадає сумну долю жінки з поеми Миколи Руденка “Хрест”:

<i>А я діточок побила, До схід сонця поварила, Трактористу-молодцю Наробила холодцю. Їж, Іване! Пий, Іване! Хай коханнечко не в'яне. Ти ж казав: якби сама... Подивись, дітей нема.</i>	<i>Їж, коханий, не барися. Виплюнь пальчики Орисі, Від синів та від дочок Тільки жменька кісточок. Душі їх пішли до раю. Я ж останки позбираю Та й землиці їх віддам. Всі ми будемо отам!</i>
---	---

Статистика кримінальних справ канібалів показує, що “вимушені канібали” не мали освіти і все своє життя займалися землеробством. У їх кримінальних справах лише зрідка є власноручно написані зізнання. До людодства переважно вдавалися жінки, які під впливом голодного психозу, але з усвідомленням гріховності своїх дій вбивали власних і чужих дітей. В кримінальних справах збереглися фотографії, які зафіксували божевільні пухлі обличчя жінок, з синцями під очима. Всі вони зізнавалися у скоєному і каялися.

На Вінниччині в травні 1933 р. виявили 1,3 тис. “голодних сиріт” віком до 4-х років та 3,5 тис. старшого віку. Обласна оздоровча комісія засвідчила тоді 71 випадок людодства та 9 фактів труподства в Липовецькому, Немирівському, Калинівському, Махновському районах, констатуючи значний відсоток голодуючих дітей в прикордонних та інших районах²²⁰. Помирали переважно діти до 3-х років та селяни старше 50 років. Траплялися випадки самогубства всієї родини, коли батько умертвляв своїх дітей, а згодом вбивав самого себе. В 38 районах області з 62 голод смертельно вразив 27 тис. селянських сімей, з них 13 тис. колгоспників та 12 тис. одноосібників²²¹. За таких умов канібалізм став для окремих людей “природною” формою виживання. Кількість виявлених фактів людодства, а це далеко не повні дані, свідчить про поширеність канібалізму в області. У с. Комарово Вороновецького району мати вживала до їжі тіло померлої 4-річної дитини, щоб прогодувати та врятувати від смерті шестирічну доньку та 10-річного сина, які залишалися жити²²². В реєстраційних книгах смерті органів ЗАГСу збереглися такі записи причин смерті: “зарізано людодом”, “батько зарізав і з'їв”, “зарізано для їжі”. Майже всі записи про канібалізм стосувалися дітей, а відбувалося це вимушене гріхопадіння батьків у селах Сосонка, Якушинці, Гавришівка, Хмельове Вінницького району упродовж лютого—серпня 1933 р.²²³

У сусідній з Вінницькою Одеській області також зафіксовано випадки канібалізму, про це свідчать кримінальні справи. 21 квітня 1933 р. в с. Дніп-

рова Кам'янського російського національного району органами ДПУ виявлено факт поїдання матір'ю померлого малолітнього сина, якого спочатку мати мала намір похоронити, але потім голод став нестерпним і вона харчувалася м'ясом померлого упродовж 15—19 квітня²²⁴. В с. Кручиново Любашівського району в березні 1933 р. троє братів 15, 18 і 22 років, незважаючи на заборону їхньої сестри, заманили знайомого хлопця до хати і вбили, вилучили печінку, легені та серце і посмажили їх для вживання²²⁵. До скоєння злочину хлопці працювали в колгоспі й мали трудовні. Їх засудили до розстрілу і виконали вирок. Районний відділ Врадіївського ДПУ знайшов у одного з мешканців с. Врадіївка людське м'ясо, яке було посоленим і зберігалось в бочках. В протоколі обшуку співробітники ДПУ 26 квітня 1933 р. записали: "Райапарат ДПУ в терміновому порядку перевірів заяву гр-ки Т. шляхом виїзду до гр-ки У.М. та здійсненим на місці обшуком виявив: на горищі дерев'яну бочку, в якій знаходився розрізаний на п'ять частин людський труп, тобто вся грудна клітка до горла, відрубана верхня частина ніг і нижня частина без ступнів, одночасно на кухні на печі й на стінах були великі плями крові і заглушений мертвецький запах в квартирі"²²⁶. Під час допитів було встановлено, що чоловік і жінка вбили двох дітей віком від 8 до 11 років і їх м'ясо продавали на місцевому ринку. Вбивць засудили до розстрілу.

Найбільше кримінальних справ з канібалізму було заведено в Київській області. 12 березня обласний відділ ДПУ інформував про наявність у районах десятків тисяч пухлих від голоду селян, про тисячі вже померлих та сотні приречених на голодну смерть: в с. Маньківка Букського району за січень — лютий померло 30 та 400 були дуже виснаженими і пухлими; в с. Харківка 234 пухлих; в с. Подковничі 269 пухлих. У Володарському районі голодувало 7 тис. осіб, з них тисяча померла²²⁷. Районні відділи ДПУ, які займалися виявленням фактів голодної смерті, не завжди могли вичерпно підрахувати кількість померлих, а сільські ради не встигали їх хоронити. "За останній час, — наголошувалося в довідці облвідділу ДПУ, — ми помічаємо значне зростання трупоїдства і людодїства. Щоденно з районів одержуємо — 10 і більше донесень"²²⁸. "В уражених людодїством селах, — підкреслював чекіст Розанов, — з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей". За січень — початок березня 1933 р. в Київській області було виявлено 69 випадків людодїства та 54 трупоїдства²²⁹. Ці факти канібалізму були зафіксовані в селах Володарського, Черняхівського, Звенигородського, Сквирського, Андрушівського, Букського, Фастівського, Брусилівського, Тетіївського, Лучинського, Чутовського, Смілянського, Бабанського, Богуславського, Попельнянського, Лисянського та інших районів (за сучасним адміністративно-територіальним поділом України ці території відносяться до Житомирської, Черкаської та Київської областей). На перше березня 1933 р. в інших місцях зафіксували 72 випадки людодїства та 65 фактів трупоїдства²³⁰. Підставами для реєстрації були: зізнання самих канібалів, донесення сусідів, повідомлення сільських рад тощо. За даними кримінальних справ, випадки канібалізму були виявлені в селах Тальнівського, Ставищанського та

3. Канібалізм в роки голодомору

Рокитнянського районів. Як свідчать документи органів ДПУ, окремі випадки канібалізму були зафіксовані на Київщині вже в 1932 р. До людоїдства людей спонукало тривале недоїдання, фізичне виснаження, позбавлення їх владою засобів існування²³¹. Наприклад, в с. Триліси Фастівського району в селянина М.С. Пилипенка 17 жовтня 1932 р. за невиконання “твердого завдання” хлібозаготівель було забрано корову, зерно, коня, реманент, 50 пудів картоплі, його оштрафували на 200 крб., “вигнали з сім’єю з хати”, демонтувавши цинкований дах в рахунок штрафу²³¹. Таких фактів приречення селян на голодну смерть було безліч.

13 квітня 1933 р. в с. Черепин Тетіївського району органи ДПУ заарештували матір з її старшим сином, які напередодні запросили до себе переночувати малолітнього і безпритульного хлопчика, задушили його, розрізали тіло на шматки і готували з м’яса обід впродовж п’яти днів²³². Після того, як все м’ясо з’їли, син вбив ще одного хлопчика. Канібали зізналися у скоєному, мотивуючи свої вчинки тим, що з жовтня 1932 р. не мали нічого їсти. Матір засудили на 10 років, а син помер, не дочекавшись вироку. Інколи смерть настигала канібала одразу після переїдання напівсирого м’яса жертви.

У 1933 р. у селах постійно точилися розмови про людоїдство, багато людей змирилося з вживанням односельцями людського м’яса.

На початку березня 1933 р. мешканка с. Оленівка Фастівського району душила власних дітей димом в печі, а після того розтинала та смажила. Таким жажливим способом вона позбавила життя 3-х та 5-річну доньок, м’ясо яких вживала упродовж кількох тижнів. Її старша дитина відмовилася їсти м’ясо сестер, а мати насильно змушувала її це робити. В с. Гостра Могила Ставищанського району “середняк-одноосібник” після того, як здав увесь хліб на заготівельний пункт, вбив 14-річну доньку та 12-річного сина²³³. Знаряддям вбивства найчастіше були ніж та сокира.

В с. Шпола Шполянського району 48-річний мешканець вбивав для їжі безпритульних дітей, а 48-річна селянка з с. Каврай Гельмязівського району зарізала свого 19-річного сина та “квартирантів”, бо син “не кормив її і відмовлявся кормити”²³⁴. Жертвами канібалів ставали їхні рідні й чужі діти, які блукали селами, сусіди. Так, в с. Нестерівка Букського району 38-річна “біднячка, грамотна, українка, вдова, домогосподарка, не судима” 21—29 травня 1933 р. спочатку зарізала власного шестирічного сина, а після того, як його з’їла, задушила сусідку. На допиті вона говорила: “Дитина моя ходила в ясла і мені доводилося водити її у ясла, але в мене ноги болять, і я не можу ходити, то я, щоб не ходити, хлопця зарізала”²³⁵. В с. Кантемирівка Чутівського району 2 травня 1933 р. 23-річна селянка-біднячка, яка мала власну сім’ю, вбила безпритульного 6-річного хлопчика та “наварила холодцю”, розповіла чоловікові, звідки м’ясо, той погодився їсти. Через три дні вона вбила для їжі 12-річну дівчинку. Судова трійка ДПУ УСРР спочатку присудила їй 5 років ув’язнення в таборах, але згодом клопотала про розстріл²³⁶. В с. Степанівка Лучинського району “середняк-твердоздатчик” зізнався на допиті, що в червні 1933 р. він з’їв свого маленького сина, а перед тим від побоїв помер його брат, котрий “займався крадіжками”, але

привертає увагу опис їхнього господарства до колективізації: 12 десятин землі, два коня, дві корови, двоє овець, одне поросля.

Вражає “професійна витривалість” співробітників органів ДПУ, які разом з судовими медекспертами виявляли рештки жертв канібалів. Так, 30 квітня 1933 р. в с. Березняки Смілянського району чоловік з дружиною вбили 6-річного хлопчика, котрий виявився їх родичем, а за тиждень до цього з’їли хлопчика-сироту 13 років. На допиті жінка зізналася: “Я запитала, що це за м’ясо, так мій чоловік сказав, що це м’ясо з П., сина вашої племінниці Я., як він різав його, я не знаю, але коли я подивилася в піч, то у великому котлі було м’ясо порубане і приготовлене варити. Я після цього приготувала кропив’яний борщ, а дітям і чоловіку зварила м’ясо. Це м’ясо і борщ я зварила увечері, а ранком в понеділок — 1 травня прийшов до нас в хату К.І. і з моїм чоловіком А. їв м’ясо, але я в хаті в той час не була, бо копала город з П.Д., тобто з мамою вбитого П.І., але їй їсти м’ясо я не давала. Коли К.І. наївся м’яса, так він його переїв і 1 травня вечером помер”²³⁷. З с. Аполянка Чабанського району колгоспник, якому було 73 роки, вбив свою дружину, щоб з’їсти, бо дуже голодував. 5 червня 1933 р. також на ґрунті голоду мешканка с. Строкове Попельнянського району вбила свою 7-річну доньку, щоб приготувати їжу неповнолітньому синові; останній засвідчив, що мати зарізала його сестру вночі, а він “допомагав їй розбирати тіло, коли В. була вже мертва”²³⁸. З’ясувалося, що перед тим сім’я вже з’їла одну дитину. В Богуславському районі з м’яса вбитих дітей виготовляли ковбасу для продажу: кілограм м’яса продавали за 28 крб., а ковбасу за 7 крб.²³⁹ На роботу в колгоспі одна селянка з с. Андрушівка Андрусівського району брала для харчування м’ясо “свого хлопчика”. Цим же м’ясом вона годувала і своїх дітей. Коли м’ясо з’їли, то мати наказала одному із своїх синів убити його середнього брата. Її син Я. свідчив: “25 червня цього року моя мати, йдучи на роботу до колгоспу, сказала мені, щоб я зарізав свого брата 9-ти років І. для харчування. Виконуючи доручення матері, я того ж дня взяв макогон і вдарив ним лежачого брата І. по голові, після чого ножом перерізав горло, для крові підставив деко, куди зтекла кров, згодом, коли брат вже сконав, я відрізав голову, розпоров живіт, витяг всі внутрощі і тоді ж разом з кров’ю посмажив і наївся. Тулуб І. мій менший брат А. виніс до сіней і заховав його там”²⁴⁰. Мати повернулася з роботи і також смажила м’ясо, а ранком посолила та поклала в бочку.

Факти канібалізму спостерігалися в районах Київської області упродовж усього літа 1933 р. В липні 1933 р. випадки людодівства були виявлені в селах Володарського і Христинівського районів. Зокрема, в с. В. Севостьяновка Христинівського району жінка вбила власну дитину, тому що не було чого їсти, а згодом заманила безпритульного хлопця, якого також зарізала для споживання²⁴¹. Потім вона вбила ще одну дитину. Під час перевірки її оселі “сільська комісія по обліку потерпілих” виявила там рештки дитячого м’яса.

Підсумовуючи розгляд архівних кримінальних справ людодів, необхідно ще раз зазначити, що в 1932 р. канібалізм мав епізодичний характер, а масовим явищем став узимку та весною 1933 р. Масовий голодний психоз пов-

4. Особливості соціальної політики тоталітарного радянського режиму в контексті євгеніки

сюдно охопив сільське населення УСРР. Правники ще мають дати свою оцінку фактам людоїдства на п'ятнадцятому році "соціалістичного будівництва" в країні, де були найкращі у світі землі і жив найпрацьовитіший у світі народ.

4. Особливості соціальної політики тоталітарного радянського режиму в контексті євгеніки

За умов більшовицького "державного будівництва" народи СРСР недо-рахувалися, як вважають деякі дослідники, 110,7 млн душ²⁴². Саме на цю цифру вийшов у своїх дослідженнях еміграційний професор І.А.Курганов²⁴³. Сучасні німецькі історики схиляються до числа 100 млн²⁴⁴. Проводяться і підрахунки втрат населення України²⁴⁵.

За кілька десятиріч влада "просіяла" увесь "людський матеріал", винищуючи в першу чергу найкращих. Намагання знищити серед ворогів кращих фіксується в різні історичні епохи в багатьох країнах. Саме так діяли і радянські репресивні органи. Дружина дисидента М.Хейфеца згадувала: "Мой дедушка был профессором животноводства. Бывало, читает за столом газету да как закричит: "Что они делают! Что они делают! Ведь это один раз уничтожишь и больше не восстановишь, нельзя восстановить!"²⁴⁶

Сестра милосердя Червоного Хреста, яка мала дозвіл разом із своїми товаришками 1919 р. годувати й лікувати в'язнів у київських чрезвычайках, згадувала: "Еще ужасно было, если приводили кого-нибудь очень одухотворенного, очень светлого. Тогда мы знали, что это обреченный на смерть. Все культурное, выделяющееся, высокое большевиков задевает. В них ненасытная потребность истребить все лучшее"²⁴⁷. І в іншому місці: "Были они оба очень славные. Да и вся партия была как на подбор интеллигентная, удивительно симпатичная. У сестер, глядя на них, сжималось сердце. Они уже знали, что именно все светлое, духовное безжалостно истребляется коммунистами"²⁴⁸. О.Солженіцин узагальнював: "Он не был специалистом, он ехал не из лагеря, а в лагерь и скорее всего — по чистоте и прямоте своего характера — чтобы там умереть, такие там не живут"²⁴⁹. Есерка Єкатерина Олицька з приводу свого арешту 1924 р. міркувала: "Я даже считала себя недостойной быть посаженной в тюрьму²⁵⁰... Ведь я ничего-ничегошеньки не успела сделать"²⁵¹. Ю.Д.Безсонов свідчив: "Здесь началось мое арестантское образование и тот внешний перелом, который помог мне преодолеть... материальные лишения... Из более или менее изнеженного интеллигента, не привыкшего и не приспособленного к подобной жизни, я постепенно начал превращаться в загнанного, но постоянно готового к борьбе за существование зверя, смело смотрящего в глаза опасности"²⁵².

Практика такого "державного будівництва" формувала і відповідні більшовицькі верхи. Співачка Г.Вишневська, яка була "запрошена" на святкування 60-річчя Булганіна (1955), залишила такі спостереження про присутніх на ювілеї членів московського політбюро, їхніх родичів і кількох маршалів: "Как странно выглядят они в домашней обстановке! ... Разговаривают громко,

Думається, що потужні травми, яких масово завдають національному організмові засоби сучасних технологій, найновіші досягнення науки й техніки, не досліджувані з точки зору соціальної безпеки, теж повинні притягти до себе спеціальну увагу. У наш час до всіх складників нашого генетичного тягаря додалися екологічні проблеми, що виникли в останні десятиліття, катастрофа на Чорнобильській атомній станції і сучасні “тимчасові труднощі”, що наближаються знов до геноциду.

ДЖЕРЕЛА ТА ПРИМІТКИ

- ¹ 33-й: Голод : Народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 186, 337.
- ² Там само. — С. 345; Голод на Поділлі: Книга свідчень. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 50; Голодомор на Сумщині 1932—1933. — Суми, 1993. — С. 4.
- ³ Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 307.
- ⁴ Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині. Свідчення. — Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк, 1993. — С. 360.
- ⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5824. — Арк. 181.
- ⁶ Там само. — Арк. 197.
- ⁷ *Гриневич Л.В.* Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні. (1932—1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-психологічних наслідків: Міжнародна наук.-теор. конф. Київ, 28 листопада 1998 р. : Матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 2000. — С. 202.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5824. — Арк. 188.
- ⁹ Там само. — Арк. 188.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 196.
- ¹¹ Там само. — Арк. 37, 38.
- ¹² 33-й: Голод : Народна книга-меморіал. — С. 561.
- ¹³ Голод на Поділлі: Книга свідчень. — С. 30.
- ¹⁴ 33-й: Голод : Народна книга-меморіал. — С. 558.
- ¹⁵ Там само. — С. 259.
- ¹⁶ Там само. — С. 254.
- ¹⁷ *Михно А.Р.* Отравление суррогатным хлебом из лебеды // О голоде: Сб. статей. (Светлой памяти В.Г. Короленко). — Х., 1922. — С. 244—249.
- ¹⁸ 33-й: Голод : Народна книга-меморіал. — С. 298.
- ¹⁹ Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині. Свідчення. — С. 384.
- ²⁰ Там само. — С. 348—349.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 108—109, 166.
- ²² Неоголошена війна: спомини свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932—1933 років / Авт.-упорядник В. Тимофеев. — Тернопіль, 1993. — С. 7.
- ²³ 33-й: Голод : Народна книга-меморіал. — С. 545.
- ²⁴ Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 156—157.
- ²⁵ Чорна книга України. — К., 1998. — С. 163.
- ²⁶ 33-й: Голод : Народна книга-меморіал. — С. 249.
- ²⁷ Чорна книга України. — С. 267.
- ²⁸ Там само. — С. 158.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6375. — Арк. 62.
- ³⁰ *Старів С.* Страта голодом. — К., 1993. — С. 158—159.

- ¹⁸⁴ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 524.
- ¹⁸⁵ Там само. — С. 520.
- ¹⁸⁶ Там само. — С. 524.
- ¹⁸⁷ Див.: Більшовик (Чернігів). — 1933. — 5 вересня.
- ¹⁸⁸ *Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Становище дітей на Україні у 1931—1933 рр.: Документ. розповідь / АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1989.
- ¹⁸⁹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 385, 397.
- ¹⁹⁰ Там само. — С. 527.
- ¹⁹¹ Там само.
- ¹⁹² Там само. — С. 443.
- ¹⁹³ Там само. — С. 406, 430.
- ¹⁹⁴ Там само. — С. 503.
- ¹⁹⁵ Там само. — С. 397.
- ^{196—197} Там само. — С. 529.
- ¹⁹⁸ Там само. — С. 453.
- ¹⁹⁹ Голод на Поділлі: Книга свідчень. — С. 62.
- ²⁰⁰ Див.: Пролетарська правда. — 1934. — 28, 30 серпня; 3, 23 вересня.
- ²⁰¹ Постанова спеціальної комісії по боротьбі з антисанітарією в м. Києві від 31 серпня 1934 р. // Пролетарська правда. — 1934. — 3 вересня.
- ²⁰² Державний архів м. Києва, р. 4. — Оп. 1. — Спр. 574. — Арк. 10—11.
- ²⁰³ Голод 1921—1923 років в Україні. 36. документів і матеріалів. — С. 204.
- ²⁰⁴ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Офіційне видання народного комісаріату юстиції. — Ч. 26—27. — Ст. 132. — С. 481.
- ²⁰⁵ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 419.
- ²⁰⁶ Державний архів МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14693. — Арк. 16—17.
- ²⁰⁷ Там само. — Спр. 15151. — Арк. 14.
- ²⁰⁸ Там само. — Спр. 15152. — Арк. 7—9.
- ²⁰⁹ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 15134. — Арк. 2—7.
- ²¹⁰ Там само. — Спр. 15151. — Арк. 8—9.
- ²¹¹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 402.
- ²¹² Там само.
- ²¹³ Там само. — С. 409.
- ²¹⁴ Там само. — С. 425.
- ²¹⁵ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14808. — Арк. 17—18.
- ^{216—217} Там само. — Спр. 14734. — Арк. 4.
- ²¹⁸ Там само. — Спр. 14661. — Арк. 13.
- ²¹⁹ Там само.
- ²²⁰ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 511.
- ²²¹ Там само. — С. 510.
- ²²² ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14683.
- ²²³ Голод на Україні (1931—1933 рр.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 109.
- ²²⁴ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14696. — Арк. 12.
- ²²⁵ Там само. — Спр. 14669. — Арк. 12, 21.
- ²²⁶ Там само. — Спр. 15361. — Арк. 13—14.
- ²²⁷ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 434.
- ²²⁸ Там само. — С. 434.
- ²²⁹ Там само.

- ²³⁰ Там само. — С. 400.
- ²³¹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 26.
- ²³² ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 15160. — Арк. 22—23.
- ²³³ Там само. — Спр. 15144. — Арк. 11.
- ²³⁴ Там само. — Спр. 15167. — Арк. 10.
- ²³⁵ Там само. — Арк. 11—12.
- ²³⁶ Там само. — Спр. 15150. — Арк. 12—13.
- ²³⁷ Там само. — Спр. 15153. — Арк. 9—10.
- ²³⁸ Там само. — Спр. 15156.
- ²³⁹ Там само. — Спр. 15159. — Арк. 17.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 15136. — Арк. 15.
- ²⁴¹ Там само. — Спр. 15158. — Арк. 13—14.
- ²⁴² Див.: Курганов И. Три цифры // Новое русское слово. — Нью-Йорк, 1964. — 12 апреля. № 18661. С. 2; [Курганов И.А.] Три цифры из нашей истории / Публикация Е.Белоконь // Аргументы и факты. — 1990. — 31 марта — 6 апреля. № 13 (494). — С. 7. Пор.: як відомо, за весь час існування інквізиції її жертвами стали близько 350 тис. осіб, із яких спалено живцем понад 30 тис. За 100 років переслідування гугенотів у Франції католики знищили біля 200 тис. душ, із них кілька тис. — у Варфоломійвську ніч. У роки яacobинського терору у Франції страчено на гільйотині 17 тисяч осіб і ув'язнено понад 70 тисяч.
- ²⁴³ Курганов Иван Олександрович (1895—?) — до війни доктор економічних наук, професор Ленінградського університету та фінансово-економічного інституту, а також Московського кооперативного інституту. Виїхавши на еміграцію, узяв участь у створенні й діяльності Координаційного центру звільнення народів Росії. Зробив основну доповідь “Современное положение власти в СССР” на Конгресі за права й свободу в Росії (Гаага, 1957). У видавництві “Посев” видав кілька монографій — “Нации СССР и русский вопрос” (1961) та ін. (75-летие И.А.Курганова // Посев. — 1970. — № 2. — С. 15).
- ²⁴⁴ Кройцбергер С., Мантгофель И., Унзер Ю. Коммунизм и террор // Коммунизм — террор — человек. — К., 2001. — С. 9.
- ²⁴⁵ Перковський А.Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати УРСР у 30-ті роки // УІЖ. — 1989. — № 8. — С. 24—36; Перковський А.Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення УРСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 15—25; Пирожков С. І. Які ж наші людські втрати? // Вісник Академії наук Української РСР. — 1991. — № 1. — С. 31—39; Пирожков С., Перковський А. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920—1930 // Пам'ять століть. 1997. — № 5. — С. 110.
- ²⁴⁶ Хейфец Михаил. Избранное в 3-х т. — Т. 1. — Харьков, 2000. — С. 42.
- ²⁴⁷ Доклад Центрального комитета Российской Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции / Изд. Г.В.Гессеном. — [Том] VI. — Берлин, 1922. — С. 343.
- ²⁴⁸ Там само. — С. 354.
- ²⁴⁹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918—1956: Опыт худож. исследования. — Paris. — [1973], [части] I—II. — С. 595. В іншому місці він пише: “Жестокое и решительное выражение было главным в лице этого лагерника, отсидевшего уже большую часть своего срока. (Я не знал еще, что такое же точно выражение есть национальный признак островитян ГУЛага. Особи с мягким уступчивым выражением быстро умирают на островах)” (С. 556).
- ²⁵⁰ Бо там сиділи, мовляв, кращі, — тлумачив її текст Солженіцин (Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг. — [Том] I—II. — С. 28). Олицька писала про себе й свою напарницю по камері: “Мы ни в чем не раскаивались, да и не в чем было раскаиваться. Мы даже мечтали иногда, что попадем в тюрьму. Она мечтала о Суздальском политизоляторе, где были за-

БІЛОКІНЬ Сергій Іванович, ВЕСЕЛОВА Олександра Михайлівна, ВРОНСЬКА Тамара Василівна, ГАНЖА Оксана Іванівна, ГОЛОВКО Володимир Вікторович, ГРИНЕВИЧ Владислав Анатолійович, ГРИНЕВИЧ Людмила Володимирівна, ДАНИЛЕНКО Василь Михайлович, ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович, ДЗЮБА Іван Михайлович, ДОРОШКО Микола Савич, ЄВСЄЄВА Тетяна Михайлівна, ЄФІМЕНКО Геннадій Григорович, ЖУРБА Михайло Анатолійович, ІВАНОВ Олександр Федорович, ІВАНЬКОВ Ігор Олексійович, КУЗЬМЕНКО Михайло Миколайович, КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович, КРИВОНІС Віктор Мефодійович, ЛИТВИН Володимир Михайлович, МЕЙС Джеймс, МАРОЧКО Василь Іванович, МОВЧАН Ольга Миколаївна, ОСТАШКО Тетяна Сергіївна, ПИРИГ Руслан Якович, ПЛАТОНОВА Надія Василівна, ПРИСТАЙКО Володимир Ілліч, СИСИН Френк, СМОЛІЙ Валерій Андрійович, ЮРКОВА Оксана Віталіївна

ГОЛОД 1932—1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: причини та наслідки

Київ, видавництво "Наукова думка"

Редактори:

*А.Я. Бельдй, В.Т. Береговий, Ю.І. Бойко,
Д.В. Грузін, Н.С. Колосок, Л.В. Туник*

Художнє оформлення та комп'ютерна графіка

Ю.Ф. Назаренка та Б.Ю. Назаренка

Художній редактор Р.І. Калиш

Технічний редактор Т.М. Шендерович

Комп'ютерна верстка Т.О. Ценцеус

Коректор Л.Г. Бузіашвілі

ISBN 966-00-0117-7

9 789660 001176 >

Підписано до друку 06.10.2003. Формат 70×108/16.

Папір офс. № 1. Гарн. Прагматика. Друк офсетний.

Фіз. друк. арк. 55,5 + 3,0 вкл. = 58,5. Ум. друк. арк. 81,9.

Ум. фарбо-відб. 81,9. Обл.-вид. арк. 82,96.

Тираж 1000 прим. Зам. 3—259.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Наукова думка"

Р.с. № 05417561 від 16.03.95

01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Київське ВАТ "Книга". 04053 Київ 53, вул. Артема, 25